

УДК 808.86 = 927(09)

В.І. Несцяровіч

Дыялектная аснова легенды Мерадж з Кітаба Хасяневіча (1832)

Сярод асноўных помнікаў мусульманскай літаратуры знаходзіцца ўсходняя легенда Мерадж. Татарскія кніжнікі лічылі за гонар уключаць змест гэтага славітага твора ў кніжкі. Ёсць яна, як вядома, у пяці кніжках, даследаваных А.К. Антановічам [1], а таксама ў кніжках Абрагіма Хасяневіча (1832) [2], Мустафы Міськевіча (1853) [3] – арабскаалфавітных рукапісах, знойдзеных у апошнія гады. Легенда падаецца на цюркскай мове (гарызантальны радок) і сінхронна – беларускай (міжлінейны радок). Цюркскі варыянт тэксту ў сваю чаргу быў створаны з арабскага пра што сведчаць не такія ўжо і рэдкія арабізмы як у мове цюркскай, так і беларускай копіі.

Легенда Мерадж (ад араб. *ступенькі, лесвіца*) з Кітаба Хасяневіча апавядае пра два эпізоды начнога падарожжа Мухамеда. Адноўчы, калі Мухамед спаў, яго разбудзіў Джабраіл. Анёл прывёў з сабою незвычайнага каня па імені Бурак, які вазіў папярэдніх да Мухамеда прарокаў. Паветрам Бурак перанёс Мухамеда ў Іерусалім, дзе ён сустрэў Ібрахіма, Ісу і іншых прарокаў, кіраваў іх малітвай. Потым яму прапанавалі выпіць з аднаго з трох куфляў – з вадой, віном і малаком. Мухамед выбраў малако, і гэта, як аказалася, быў правільны выбар, цяпер яго суполка, уммет, пойдучь правільнай дарогай. Раніцай Мухамед вярнуўся дамоў.

Гэтае перанясенне па волі Бога ў *Бейті аль-Мукэддысь* (літаральна: *Святы Дом*), г.зн. Іерусалім, згадваецца ў 17-й каранічнай суры «Аль-Ісра» («Перанёс ноччу»): «Хвала таму, хто перанёс ноччу Свайго раба з заповеднай мячэці ў мячэць найадаленую, каб паказаць яму Нашы адкрыцці...» Абодва тэксты, 17-я сура і легенда, тэкстуальна супадаюць часткова, дапаўняюць адзін аднаго. Аднак арабісты не схільныя лічыць 17-ю суру крыніцай легенды Мерадж. Тэкст легенды храналагічна ўзнік раней [4].

У КХ падаецца і другі эпізод знаходжання Мухамеда ў Іерусаліме, але пра яго ў Каране не гаворыцца. Пасля таго, як Мухамед памаліўся з прарокамі, да

яго спусцілася лесвіца незвычайнай прыгажосці, аздобленая золатам і дарагімі камянямі, па якой ён у суправаджэнні Джабраіла ўзнёсся на сем нябёсаў. Падымаючыся з неба на неба, ён зноў сустракаў прарокаў Адама, Ісу, Йусуфа, ідрыса, Харуна, Мусу, Ібрахіма. Мухамеду паказалі пекла, і ён бачыў страшныя пакуты грэшнікаў. Потым ён наведаў рай, дзе назіраў за асалодай і раскошай веруючых, бачыў райскіх паннаў. Затым з Мухамедам гаварыў Бог, Мухамед бачыў толькі аблічча Яго, бо свецкія вочы не могуць бачыць Бога. Потым Джабраіл вярнуў Мухамеда на зямлю, дзе на прывязі стаяў аль-Бурак, які і перанёс яго ў Мекку.

Гэтая фантастычная і, здавалася б, неверагодная гісторыя мае некаторыя ўпаўне рэалістычныя пацвярджэнні [5–6]. Цікава, аднак, тое, што легенда, якая як літаратурны твор аказала ўплыў на мусульманскую містыку, буйнейшыя ўсходнія літаратурныя творы [4, с. 251] і, магчыма, на станаўленне сюжэта «Боскай камедыі» Дантэ [5, с. 163], была перакладзена на многія іншыя мовы, у прыватнасці цюркскія, а таксама – гучыць амаль парадаксальна – на беларускую.

Але парадоксу тут і няма. Гэты твор уваходзіць разам з іншымі перакладамі ў кітабы – беларускамоўныя арабскаалфавітныя рукапісы, якія з XVI ст. ствараліся на Беларусі татарамі-мусульманамі. Твор заслугоўвае ўсебаковага аналізу як арабістаў, цюрколагаў, так і беларусазнаўцаў, паколькі з’яўляецца надзейным сведчаннем не толькі стану тагачаснай беларускай мовы, але і выяўляе багатую спадчыну вобразна-выяўленчых сродкаў як беларускай, мовы-рэцэптара, так і ўсходніх моў, якія паслужылі крыніцай для гэтай копіі.

А.К. Антановіч, знаёмячы з вынікамі сваіх назіранняў за графіка-арфаграфічнай сістэмай арабскаалфавітных рукапісаў XVII–XIX стст., часам прыводзіць дыялектныя асаблівасці таго ці іншага з іх. Даследчыка цікавіла пытанне пра месца ўзнікнення тэкстаў, у якіх, як правіла, адсутнічала апошня, самая інфарматыўная, старонка пра перапісчыка і месца перапісвання. У такім выпадку дыялектныя дадзеныя з’яўляюцца адзіным надзейным «пашпартным» паказчыкам стварэння. «Хаця мы і лічым, – піша ён, – што беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, павінны былі існаваць ужо да сярэдыны XVI ст., аднак, дзе яны ўзніклі і якая іх дыялектная аснова [выдзелена аўтарам], мы не знаём» [1, с. 37].

Вывучэнне дыялектнай асновы мае, па крайняй меры, некалькі абгрунтаванняў. Па-першае, яно дае падставы для меркавання аб тым, на якой тэрыторыі ствараўся пераклад легенды і колькі разоў гэты тэкст перапісваўся. Любое дыялектнае насленне процілеглых ці ўзаемавыключальных моўна-дыялектных рыс якраз і сведчыць пра колькасны паказчык капіравання. Па-другое, высвятленне характару ўплыву мясцовых гаворак на літаратурна-пісьмовыя нормы перакладнога паводле паходжання пісьменства дапамагае вызначыць і характар арфаграфіі ў цэлым. Па-трэцяе, устаноўка татарскіх кніжнікаў на «мясцовыя асацыяцыі» дазволіла зафіксаваць тагачасны стан беларускай мовы на ўсіх яе ўзроўнях. Па-чацвёртае, выкарыстанне дыялектнай беларускай мовы было эфектыўнае з пазіцыі пошукаў і выкарыстання яркіх, выразных сродкаў уздзеяння на пачуццёвы бок чалавечай свядомасці, паколькі выкарыстоўваліся аналагічныя прыёмы гутарковай мовы. А яны ў гутарковым асяроддзі шліфаваліся стагоддзямі і мала паддаваліся знешнім тэндэнцыям асіміляцыйнага характару. Па-пятае, для вывучэння асобных моўных з’яў, напрыклад – адлюстравання марфалагічных нормаў і марфалагічных варыянтаў, патрэбна выдзеліць у асобную групу тэксты адной дыялектнай прыналежнасці, у другую – іншай і г.д.

Выразна прасочваюцца дыялектныя рысы на фанетычным, лексічным і марфалагічным узроўнях.

Сярод фанетычных рыс надзейна перадаюцца выпадкі разнастайнага акання і якання, адсутнасць прыстаўных зычных перад *o*, *y*, а таксама і перад пачатковым *a* (з этымалагічнага *o*). Пры гэтым поўнае недысімілятыўнае аканне, уласцівае гаворкам цэнтральнай часткі Беларусі – Мінскай, Гродзенскай, паўднёва-заходняй часткі Магілёўскай, усходу Гомельскай і паўночнай часткі Брэсцкай абласцей [7], адлюстравана шырэй: *багатыё, прадавали, малако, байца, гаклоны, пад дзеравам, свайіх, с канца, направа, налева, голас, звонка, прасіў, варота, многа, аднаго, пакланиўсе, стайаў, дзейаласе, адзіноства, гаспадара, страшна, дарагога, галоднага, валасоў, дарогу, вады*.

Няпоўнае недысімілятыўнае аканне, характэрнае гаворкам паўднёвага захаду Гродзенскай, Мінскай і усёй Брэсцкай вобласці [7, с. 41], ілюструецца прыкладамі з канцавым *o*: *йаўно, ціхо, тылко, стало, тайемно*. Праявіўся гэты тып акання і ў канчатку *-аго* ў словах займеннікавага тыпу: *іншаго, адзінаго, галоднаго, дзіўнаго, суднаго, праваго, леваго, каштоўнаго, йаўнаго, чыстаго*. Такіх формаў, дарэчы, болей, чым з канчаткам *-ага*: *пекелнага, чырвонага*.

Не выключана, канешне, што ў КХ адлюстраванне слоў займеннікавага тыпу на *-аго* прадиктавана крыніцай, з якой спісвалася гэтая легенда. Тым больш, што словы менавіта з такім канчаткам пранікаюць у беларускую пісьмовую мову рэлігійных твораў XVII ст. з кніжнаславянскіх крыніц, не маючы кантролю з боку народнай мовы [8]. Але калі гэта і так, то іх выкарыстанне падтрымліваецца тыпам няпоўнага недысімілятыўнага акання.

Ёсць некалькі рэдкіх прыкладаў поўнага недысімілятыўнага якання, і гэта дазваляе меркаваць пра перапісанне легенды і на тэрыторыі Гродзенскай (Астравецкі, Ашмянскі, Навагрудскі і некат. інш. раёны), Мінскай (Дзяржынскі, Уздзенскі, Капыльскі), часткова Гомельскай абласцей, дзе яно распаўсюджана: *тойа, растопл[я]на*.

Дысімілятыўнае яканне, уласцівае гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту, у прыватнасці гаворкам Віцебшчыны, паўночнай частцы Мінскай і інш., перадаецца дастаткова часта: *ні пазнайіш, майіш, нимаіш у серэдзіні будзіш, біды, зарадуіцца, радуіцца, перын[е]с, эбіцаў*.

Словы з націскнымі пачатковымі *o*, *y* не маюць у большасці выпадкаў прыстаўнога *в*: *очы, уш, озьмеш, слава озьму, окна, заочне, науку*. Адсутнічае прыстаўны зычны і перад *a* з этымалагічнага *o*: *азьмі, ачэй, ачыма*.

Можна адзначыць толькі некалькі напісанняў з прыстаўным *в* у словах *вушы, вужы, вужоў*, але ў двух апошніх словах напісанне *в* падтрымліваецца і марфалагічным прынцыпам.

Прыстаўны *в* характэрны гаворкам Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай (апрача паўднёвых ускраін), Гомельскай. Адсутнасць прыстаўнога – асаблівасць Гродзенскіх, паўднёва-заходніх раёнаў Брэсцкай, паўночна-ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей [7, с. 66].

Ужо гэтыя лінгвістычныя дадзеныя выяўляюць некалькі дыялектных наслаенняў, якія ўзніклі ў выніку шматразовага капіравання легенды. Але відавочна: найчасцей трапляюць у пералічэнне гаворкі Гродзеншчыны, радзей – усходняй Віцебшчыны, Міншчыны і Брэстчыны.

Мяркуючы па колькасці адлюстраваных слоў, у якіх адсутнічае прыстаўны *в*, можна думаць, што тэкст легенды мае большае дачыненне да гаворак Гродзеншчыны. Яшчэ адным доказам гэтага з'яўляецца фіксацыя слоў з падаўжэннем зычных, якіх у тэксце толькі некалькі: *стварэнне, багацце, кэрэннем*. Бытуюць яны ў гаворках Віцебшчыны, Полаччыны, Міншчыны, паўднёва-ўсходняй часткі Брэстчыны, паўночна-ўсходняй Гомельшчыны.

Найчасцей жа падаўжэнне не адлюстроўваецца. На яго месцы знаходзіцца толькі адна літара: *хадзене, з расказанем, змилowane, камене, жадан[ю], аз-наймене, паткане, аблича, абличэ, наплиця*.

У іншых выпадках на месцы падаўжэння пішацца спалучэнне «зычны + й»: *каменйе, прыкэзанйе крыльйа, крыльйоу, а прабачэньйу, жэданйе, кэрэньйе*. Такая арфаграфічная норма была ўласціва свецкаму, дзелавому і рэлігійнаму кірылічнаму пісьменству ў XVII ст. [8, с. 355] і магла трапіць у арабскаалфавітнае пісьменства і потым капіравацца на працягу доўгага часу. З другога боку, назіраецца велізарны ўплыў народна-дыялектнай мовы на правапіс і нельга не толькі не выключыць, а нават можна меркаваць, што ў напісаннях тыпу *карэньйе* праявілася менавіта дыялектнае ўздзеянне. Падаўжаныя зычныя ўжываюцца непаслядоўна ў гаворках Гродзеншчыны, паўднёва-заходняй часткі Мінскай і Гомельскай абласцей, асобных раёнаў Віцебскай вобласці (Браслаўскі, Міёрскі, Шаркаўшчынскі) [7, с. 63].

Іншая справа, як чытаць спалучэнне *-нйе*? Можна так, як напісана. Тады [н] – цвёрды. Аднак у адзначаных гаворках яно вымаўляецца з мяккім зычным [н']. Арабская графіка ў гэтым выпадку бяссільная, бо яна ад пачатку не стваралася для размежавання апазіцыі *цвёрды – мяккі*: у арабскай мове такой апазіцыі проста няма. Адсутнічаюць таму і графічныя традыцыі абазначэння парных мяккіх зычных. Ды і сам А. Хасяневіч, адчуваючы ў гэтым недасканаласць арабскага пісьма, ідзе следам за папярэднікамі, пішучы літару *ي* пасля мяккіх зычных, якая не абазначае тут [й]: *چلیدی чэледзь*. Але гэта адзін са спосабаў абазначэння як [i], так і [ы] [1, с. 316]. Так што ў КХ спалучэнне *нй* у інтэрвакальнай пазіцыі ёсць падставы чытаць як [н'је]. Гэтак сама, як і [л'і]: [ц'і]: [весел'йе], [піц'йа].

Пры адлюстраванні ў адным тэксце фанетычных дыялектных рыс узаемавыключальнага ці палярнага характару дыялектную аснову суаднесці з яким-небудзь адным рэгіёнам немагчыма. Выкарыстанне статыстычнага метаду, безумоўна, дае пэўную інфармацыю, але ў выніку вызначаецца толькі колькасць фіксацый тых ці іншых з'яў. Тэрытарыяльная ж прыналежнасць твора можа быць вызначана толькі па комплексу прымет. Вось чаму для высвятлення дыялектнай асновы мэтазгодна супаставіць не толькі фанетычныя, але дадаткова, лексічныя і марфалагічныя рысы.

Да яркіх лексічных асаблівасцей належаць словы *азьмі, озьмеш* (Смаргонскі, Пастаўскі раёны), СБГ, т. 1, с. 70; *помач* (Пастаўскі, Верхнядзвінскі), СБГ, т. 4, с. 46; *усегды* (Вілейскі, Верхнядзвінскі, Валожынскі), СБГ, т. 5, с. 139; *німаш* (Зэльвенскі, Пружанскі), СБГ, т. 3, с. 246; *абачу* (Іўеўскі), СБГ, т. 1, с. 29; *мейсцэ (мейсца)* (Пастаўскі, Смаргонскі, Вілейскі, Астравецкі), СБГ, т. 3, с. 56; *прыйму* (Драгічынскі), СБГ, т. 4, с. 147.

Да марфалагічных асаблівасцей трэба аднесці:

словы займеннікавага тыпу на *-і (-ы)*: *прароцкі, велкі, кожны, смутні, пекелні, грэшні, моцні, судні, векоісты, геты, першы, праўдзівы, фіжмові*. Такія формы ўласцівы паўднёва-заходнім (за выключэннем паўднёвых раёнаў Брэсцкай вобласці), сярэднебеларускім гаворкам. Некалькі слоў маюць канчаток *-ый*: *божый, гетый*, што можна разглядаць у якасці дыялектнага паказчыка, напрыклад, паўночна-ўсходніх раёнаў Віцебскай вобласці, дыялектныя рысы якіх ужо адзначаліся ў мове легенды:

прыметнікавыя формы з канчаткам *-айу* ў Він. скл., адз. л.: *у праўдзівайу дарогу: кажнайу крапл[ю]*;

сцягнутыя формы прыметнікаў у Н. скл., мн. л.: *пасьцел[я] цепла б[ы]ла: божэ іме; твары йасні і харошы; сталі поўны сьветласьці; гэта ноч*, характэрныя гаворкам Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і часткова Гомельскай абласцей [7, с. 90];

словы займеннікавага тыпу ў М. скл., адз. л. з канчаткамі *-ом (-ём), -ым, -ем, -ам: у адном, а ўсём, у кожным, пад тым, у трэцем, у кажнам*.

Сродкамі арабскага пісьма ненадзейна перадаецца гук [а], калі абазначаецца *фатхай*. Пагэтану з разгляду выключаюцца словы тыпу *на кажнем*. Літара *е* тут абазначана менавіта *фатхай* і можа быць расчытана дваяка: *на кажнем* і *на кажнам*. Але рызыкаўна сцвярджаць што-небудзь адно. Што да флексійнага мноства ў М. скл., то канчатак *-ім (-ым)* уласцівы большасці беларускіх гаворак, *-ам* – гаворкам паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, *-ом* – усім гаворкам Брэстчыны, большасці Гродзенскіх, паўднёвай часткі Мінскай, асобным гаворкам Гомельскай [7, с. 94–95].

Шырокае адлюстраванне атрымалі асабовыя формы дзеясловаў у цяп. і буд. ч. у 3-й ас., адз. л. з канчаткамі *-а, -э (-е): піша, хочэ, можэ, распастрэ, глане, перэстане, гулайе, узыйдзе, ідзе, асьвечайе, будзе*. Літара *э ў* словах *хочэ, можэ* можа быць расчытана і як [а]. Рэдкія ўжыванні назіраюцца з канчаткамі *-ець: ідзець, схавайець, расьцець*. Ізагласа, якая раздзяляе гэтыя формы, праходзіць па лініі, якая закранае гродзенскія і мінскія гаворкі: Астравец – Смаргонь – Маладзечна – Лагойск – Барысаў... – Добруш [7, с. 107].

Форма загаднага ладу на *-ыце ў* 2 ас., адз. л. *берыце* трапіла ў мову легенды хутчэй за ўсё з гаворак Віцебскай вобласці, якім яна ўласціва. Аналітычныя формы будучага часу з дзеясловам *маіе (што маіе чыніць)* уласцівы гаворкам Гродзеншчыны і паўднёвага захаду Мінскай [7, с. 109].

Формы загаднага ладу дзеясловаў у 1 ас., мн. л. на *-ма* фіксуюцца толькі двойчы: *ўспаминайма, рэкзама*. Іх паходжанне можа быць звязана з гаворкамі Брэсцкай, Гродзенскай, паўднёвай часткі Мінскай і Гомельскай абласцей [7, с. 111].

Такім чынам, калі ўлічыць, што апошнім месцам перапісвання Кітаба 1832 г. былі Смілавічы [2, с. 81], цэнтральная частка Міншчыны, то ўзяўшы гэты населены пункт у якасці зыходнага, можна выдзеліць наступныя дыялектныя пучкі: 1) Смілавічы – Драгічын – Пружаны; 2) Смілавічы – Слонім – Зэльва; 3) Смілавічы – Шчучын – Іўе; 4) Смілавічы – Смаргонь – Ашмяны; 5) Смілавічы – Вілейка – Браслаў – Верхнядзвінск. З гэтага вынікае, што ў мове Кітаба Хасяневіча адлюстраваліся дыялектныя асаблівасці не менш як пяці дыялектных пучкоў. Кратнасць перапісвання неабавязкова павінна супадаць з колькасцю пучкоў. Але трэба думаць, кожнае новае перапісванне абавязкова адзначалася пранікненнем мясцовых дыялектных рыс, паколькі татарскія кніжнікі свядома выкарыстоўвалі ў мове рэлігійных тэкстаў рысы сваіх гаворак. Відаць, адбывалася гэта не выпадкова, бо менавіта мясцовым гаворкам належыць «увогуле вызначальная роля ў фарміраванні і станаўленні сучаснай беларускай літаратурнай мовы» [9]. Арабскаалфавітныя рукапісы, як закрытае пісьменства, хоць і не аказвалі прамога ўздзеяння ў I пал. XIX ст. на выпрацоўку літаратурна-пісьмовых нормаў новай беларускай літаратурнай мовы, але яны надзейна перадаюць пісьмовую практыку таго часу ў асяроддзі татарскіх кніжнікаў, якія былі часткай усяго беларускага грамадства.

Скарачэнні

КХ – Кітаб Хасяневіча (1832).

СБГ – Слоўнік беларускіх гаворак паўднёва-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча – Т. 1–5. – Мн.: «Навука і тэхніка», 1979–1986.

ЛІТАРАТУРА

1. **Антонович А.К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом. и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 37.
2. **Несцяровіч В.І.** Кітаб 1832 года: змест, палеаграфія, графіка, арфаграфія // Веснік ВДУ, 2001, № 2(20). – С. 81–90.
3. **Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татар**: Каталог выставы / Да 600-годдзя татарскага асідніцтва на Беларусі. Укладальнікі: **Л. Доўнар, Т. Самайлюк, Т. Дзем'яновіч.** – Мн., 1997. – С. 8–9.
4. **Демідчык В.П.** Памятники белорусской литературы, писанной арабским письмом, и легенда о ночном вознесении Мухаммада // Проблемы арабской культуры / Памяти академика И.Ю. Крачковского. – М., 1987. – С. 247.
5. **Пиотровский М.Б.** Коранические сказания. – М., 1991. – С. 163–164.
6. Паводле традыцыйных поглядаў, перанясенне з Меккі ў Іерусалім лічыцца цудам, хаця ў іншых месцах прарок цуды адмаўляе. Відаць, Мухамед хацеў расказаць пра сон. Але мусульманская традыцыя ўсё роўна аб'ядноўвае гэтыя два эпізоды. Гл.: Коран // Перевод и комментарий И.Ю. Крачковского. 2-е изд. – М., 1990. – С. 569.
7. **Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С.** Беларуская дыялекталогія. – Мн., 1980. – С. 39.
8. **Жураўскі А.І.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Т. 1. – Мн., 1967. – С. 316.
9. **Крывіцкі А.А.** Дыялекталогія беларускай мовы. – Мн., 2003. – С. 3.

S U M M A R Y

The dialectal basis of the legend Meradge from Khasenevich's Kitab (1832) is presented with the dialects of the central and northern-western parts of Belarus.